

HOÇO HARABELERİNDE BULUNAN BİR MANİ METNİ VE TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ

Doç. Dr. HÜSEYİN SALMAN

Bilindiği gibi asrımızın başlarında Orta Asya araştırmaları çok hızlı bir seyir takip etmekte, ilim heyetleri birbiri ardından Turfan'a gitmekte ve zengin vesika koleksiyonları ile dönmekte idiler. Bunlar arasında, İngiliz ve Fransız araştırmacıların yanı sıra Alman sefer heyetinden A. von le Coq da önemli sayılabilecek dini metinlerle dönmüştü. Çoğu mani dinine ait olan bu metinleri Kâşifi (A. von le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, APAW, I, Berlin 1912; II, 1919; III, 1922) neşretti. Turfan şehri yakınlarındaki Hoço (İdukut şehri) da mani harabelerinden bir kubbe altında bulunan dört levha halindeki on bir metin yazarının ifadesiyle - deneme niteliğindeki bir tercüme ile- ilk defa 1912 de tanıtıldılar. Bu ilk tercümede dikkati çeken noktalardan biri de Manichaica I'e yazdığı önsözde A. von le Coq'un metinlerde ismi geçen Toharistan'lı Uluğ Moçak'ı Karabalgason kitabesinde (Üçüncü Uygur yazıtı) adı geçen Muca ile aynileştirmesidir. Manichaica I de geçen metinler üzerinde daha sonra değerli Türkologlardan W. Bang ve A. von Gabain çalıştılar. Bunlardan A. von Gabain hanım bu metinleri dil ve tarih yönünden tekrar ele alıp A. von Coq'un çözemediği bazı meselelere açıklık getirdi. Fakat bu çalışma dil yönünden özet bir tanıtma, tarih bakımından ise ana kaynaklara tam inilmeden yapılmış bir inceleme havasındadır (A. von Gabain, *Steppe und Stadt im Leben der altesten Türken, Der İslam*, cilt 29, Berlin 1949, s. 30-62). Üç bölümden meydana gelen makalenin birinci ve ikinci bölümleri (I, *Steppe oder Stadt?: Step mi, şehir mi?*, II, *Steppe und Stadt: Step ve şehir*) Dr. Saadet Çağatay tarafından kısaltılarak "Köktürklerin tarihine bir bakış" başlığıyla Türkçeye çevrildi (Doç. Dr. A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış*, D.T.C.F. Dergisi cilt II, sayı 5, Ankara 1944, s. 685-695). Üçüncü ve son bölümü ise (Mit den Augen der Stadt geschen: şehir gözüyle step) yine Dr. Saadet Çağatay tarafından kısaltılarak "Köktürklerin tarihine bir bakış" ismi altında dilimize çevrildi (A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış*, D.T.C.F. Dergisi, cilt VIII, sayı 3, Ankara 1950, s. 373-379). Bilhassa son bölümde yazar konumuzu ilgilendiren T. II. D. 171 no'lu vesikayı ele almakta ve az sonraları tekrar bahsedeceğimiz gibi

metinde geçen mani dinindeki resmi rütbeleri çok iyi bir şekilde tesbit etmekte, Manichaica III de bulunduğu diğer bir metnin yardımı ile vesikamızın yazıldığı tarihi vermektedir.

Ülkemizde de Manichaica I üzerinde çalışmalar yapıldı. Fuad Köseraif bu metinleri aslından dilimize tercüme etti (Türkçe mani el yazıları, Türkçeye çeviren Fuad Köseraif, İstanbul 1936). A. von le Coq'un önsözü ile başlayan tercüme, mütercim'in önsözü ile devam etmekte, dört levha halindeki 11 metin açıklanmakta, 45 haşiye ile bir de lügatın yer aldığı eser metinlerin fotokopileri ile sona ermektedir. Mütercim'in kendi bilgi ve imkânları çerçevesinde yarım asır önce yaptığı bu tercüme metnimizi açıklarken de görüleceği üzere baştan itibaren ele alınıp tekrar tercüme edilmeye muhtaçtır.

Manichaica I külliyyatında bulunan metinlerden bizi ilgilendireni T. II. D. 171 no'lu metindir. Kâşifi'nin de söylediği gibi bir dua metni olan bu parça aynı zamanda bazı tarihi bilgileri de ihtiva etmektedir. A. von le Coq'dan sonra metni ilk defa inceleyen A. von Gabain hanım yukarıda bahsettiğimiz gibi bazı yenilikler getirdi ise de dil yönünden metnin tam bir açıklamasını yapmadığı gibi, tarihi yönden yaptığı açıklamalarda X. asır İslâm coğrafyacılarının eserleri ile arkeolojik yönden kazı raporlarına göz gezdirmedüğinden metnin tanıtılmasında büyük boşluklar bıraktı. Türkçeye yapılan tercümesinde ise dil bakımından yapılan hatalar yanında haşiyelerde (no. 37 ve no. 41) verilen tarihi bilgiler de gerçekten çok uzak birer yakıştırmadan ibarettiler.

T. II. D. 171 no.lu metin tarihi yönden olduğu kadar, Türk tarihi bakımından da büyük bir öneme sahip bulunmaktadır. VIII. asrın ikinci yarısında kurulan Karluk Devleti'nin kuruluşu ile ilgilidir. Şimdiye kadar hiçbir tarihçi bu vesika ile uğraşmadığından işin bu yönüne el atan olmadı. Bu noktadan hareketle ortaçağ Türk tarihi için nadir bulunan vesikalardan biri durumundaki bu metni her yönü ile yeni baştan ele alıp tanıtmaya karar verdik. Dil yönünden bir hataya düşmemek, okuyucularımıza mahcub olmamak için İ.Ü. Edebiyat Fakültesi araştırma görevlilerinden Cevdet Eralp Alışık'ın müzaheretini temin ettik. Bu sebeble genç araştırmacımıza teşekkürü burada bir görev bilmekteyiz. Metnimizi tarihi yönden incelemeye başlamadan önce okuyucularımıza tahkik kolaylığı sağlamak amacıyla metnin aslı (batı Türkçesi) ile bu günkü dile tercümesini vermeyi faydalı bulmaktayız.

T. II. D. 171

Arka yüz sağ sütun (başlık yazı bozulmuştur)

Metnin aslı	Bu günki dile tercümesi
1. yme uluğ ilig ezrua ¹	: 1. Yüce hükümdar Ezrua
2. t(e)ngri atı-nga....	: 2. Tanrı adıyla....
3. yme ağazlanmış boltı (ulu)ğ	: 3. başlanmış ² oldu. Büyük
4. öğrünçün yme bitil(miş)	: 4. memnuniyetle yazılmış
5. boltı ağır s(e)vinçi-n yme	: 5. oldu. Büyük sevinç ³ ile
6. amtı ⁴ tükül ⁵ türlüğ itigi-n	: 6. şimdi tamamen büyük bir gayretle
7. bitilmiş boltı u(l)uğ yi(r)de	: 7. yazılmış oldu. Yüce makamda
8. uy(a)tmakı-n bu....	: 8. mahcubiyet ⁶ ile bu....
9. t(n)gri t(e)ngridem u....	: 9. mukaddes tanrı....
10. nom bitig. kim yme bar//i.ök.	: 10. kutsal ⁷ kitabı ki o.
11. tolu erüş öküş türlüğ	: 11. çok pek çok çeşitli
12. ...t..(üz)ülterig udguru-	: 12.ruhları uyandı-
13. -glı. köngülüğ açığlı yme	: 13. -rır. Ve o gönül açarak
14. kögüzüg ⁸ y(a)rutuğlı köni kirtül	: 14. göğsü nurlandırır. Doğru, emin

¹ Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968, s. 79. Ezrua bir ilâh adıdır. Diğer bir adı da Zervan'dır.

² Fuad Köseraif, Türkçe mani el yazıları, İstanbul 1936, s. 20 sıra no 3'de yanlış olarak "söylenmiş" şeklinde tercüme edilmiştir.

³ Aynı eser, aynı s. satır no. 5'de yanlış olarak "samimi sevgi ile" şeklinde tercüme edilmiştir.

⁴ Aynı eser, aynı s. satır no. 6'da Köseraif amtı kelimesini yanlış okuyarak "emti" şeklinde yazmıştır.

⁵ Aynı eser, aynı s. aynı satır no. da mütercim tukel kelimesini yanlış okuyarak "tökel" şeklinde yazmıştır.

⁶ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 8'de uyatmak kelimesini yanlış olarak uyandırma şeklinde tercüme etmiştir.

⁷ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 10'da nom kelimesini "kanun" şeklinde tercüme etmiştir. Bu tabiatıyla metne uymamakta kutlu veya kutsal şekli uygun düşmektedir.

⁸ Aynı eser, aynı s. satır no. 14'de mütercim kögüzük kelimesini yanlış olarak "köküzüg" şeklinde yazmıştır.

15. anlag törülüg üç ödkı : 15. anlayışlı, sünni⁹ üç zamanda
 16. adıtlağ ödürtlög yürüglög : 16. ayırıp¹⁰ seçerek dosdoğru giden
 17. tirig öz birikli y(a)ruk t(e)ngri : 17. canlı varlık verir. ki o parlak tanrı
 18. yiri-nge tegürdeçi.noşda : 18. katına eriştiricidir. Ab-ı hayat¹¹ iksirinden
 19. tatağlağrak t(e)engri-dem bilge : 19. daha tath ilâhi
 20. bilig.yme edgü ödkı : bilgidir. Ve iyi zaman ve
 21. koluka.yme irülög edgü : 21. devirde, hem uygun iyi
 22. künke, yme alkatmış¹² : 22. günde ve mubarek
 23. aika.yme yigedmiş kutluğ : 23. ayda. Ve muzaffer kutlu
 24. yılka.yme ögütmüş alkatmış : 24. yılda. Ve övülmüş, yüce
 25. ç(e)r(i)g¹³ Türk ulus, argu, tlas : 25. asker Türk milleti. Argu, Talas
 26. kügöz içi-nte. yme yokaru kodı : 26. vadisi içinde. Ve yukarı-aşağı
 27. ilgerü kirü atı iştilmiş yme : 27. ileri-geri adı duyulmuş ve
 28. küsi sorulmuş kutluğ ulus : 28. şöhreti sorulmuş şanlı ulus
 29. y(a)raşlağ altun aruğu ulus : 29. itibarlı, asil ve necib millet
 30. kasu, ygenknt ordu-knt çigi(ı) : 30. Kasu, Yegenkent, Ordukent, Çiğil
 31. balig nom kutı t(e)ngri-ni-ng : 31. şehri, ilâhi kutlu tanrının
 32. ornangusı, mrdaspnt t(e)ngri : 32. katında¹⁴, Mardaspand¹⁵ tanrısı
 33. lern(i)ng otaçılıkı, arığ y(a)ruk : 33. ların evi, temiz parlak

⁹ Aynı eser, aynı s. satır no. 15'de törülüg kelimesi tercümede ortadoks şeklinde geçmektedir. Bunu dolgun bir manada olmak üzere sünnî şeklinde değiştirmek yerinde olacaktır. Sünnî: bir şeyin ilk çıktığı şekli ile, en temiz en saf hali ile anlamındadır.

¹⁰ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 16'da geçen ödürtlög kelimesini mütercim "teyiz ettirmek" şeklinde almıştır. Doğrusu (Caferoğlu, aynı eser, s. 146) seçmek olacaktır.

¹¹ Aynı eser, aynı s. satır no. 18'de noş kelimesi Caferoğlu (aynı eser, s. 137) nda tat, iksir şeklinde geçer. Bunu ab-ı hayat iksiri, ölümsüzlük iksiri şeklinde cümleye dahil etmek daha uygun düşmektedir.

¹² Köseraif, aynı eser, s. 20 satır no 22 de alkatmış kelimesini "bereketli" şeklinde almıştır.

¹³ Aynı eser, s. 21, satır no. 25 çerig kelimesi yanlış olarak çerik şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ Serbest tercüme etmek gerekirse, metin Kasu, Yegenkent, Ordukent ve Çiğilkent şehirlerinin tanrının ilâhi katında (memleketinde) olduğunu ifade ediyor.

¹⁵ Caferoğlu, aynı eser, s. 127-128 Mardaspand: mani tanrılarında birinin adıdır.

34. küçlüğ, prişti¹⁶-lern(i)ng : 34. güçlü meleklerin
 35. kongüsü, arığ torug¹⁷ süzük : 35. konağı, temiz duru saf
 36. mani-stanlar içi-nte.yme : 36. Mani ülkelerinde ve onun
 37. Kara bodunu kutluğ ötmış : 37. yüce milletine mutluluk sunmuş

arka yüz sol sütun

1. ötmış yigedmiş prişti.... : 1. muzaffer melek
 2. ayağlağ tatağlağ atlağ t(e)ngri : 2. itibarlı, şanlı meşhur tanrı
 3. m(a)r w(a)khm(a)n khiar
 y(a)zd (t)oi-n : 3. üstad¹⁸ Wakhman Khiar Yazd
 Toın¹⁹
 4. tokrıdaki uluğ moçak : 4. Toharistanlı yüce başrahip
 5. yme (a)ltun argu : 5. ve asil Argu
 6. (ul)us kasu khamı ordu : 6. milleti, Kasu hanı, Ordu,
 7. çigil k(e)nt erkliği uluğ türkdün : 7. Çiğil kent beyi, yüce türklerin
 8. praşdanaki²⁰ çigil arslan²¹ il-
 tırgüg : 8. koruyucusu, Çiğil Arslan İl-
 Tırgüg
 9. alp burguçan alp t(a)rkhan beg : 9. Alp burguçan Alp Tarhan Beğ
 10. ilentük erksintük oğurınta : 10. tahta çıkması dolayısıyla
 11. yme amtı²² bolzun esengü-ü : 11. şimdi(ona) esenlik (ve)
 12. alkış, tözü²³ nom arkası-nga²⁴ : 12. alkış olsun. Tözü nom arkasına

¹⁶ Köseraif, aynı eser, s. 21 sıra no 34, yanlış olarak brişti okumuştur.

¹⁷ Aynı eser, aynı s. satır no. 35'de mütercim yanlış olarak toruk şeklinde okumuştur.

¹⁸ Caferoğlu, aynı eser, s. 128 mar: öğretmen, üstad anlamındadır.

¹⁹ Caferoğlu, aynı eser, s. 248 Toyn: rahip anlamındadır.

²⁰ Caferoğlu, aynı eser, s. 131 Moçak: Başpapaz, başrahip anlamındadır.

²¹ Köseraif aynı eser, s. 21, satır no. 8 arslan'ı yanlış olarak erlsan şeklinde okumuştur.

²² Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 11 amtı kelimesini yanlış olarak emti şeklinde okumuştur.

²³ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 12 tözü kelimesini yanlış olarak tüzü şeklinde okumuştur.

²⁴ A. von Gabain, Köktürklerin tarihine bir bakış (III. Şehir gözüyle step) kısaltarak çeviren, Saadet Çağatay, D.T.C.F. Dergisi, cilt VIII, sayı 3, Ankara 1950, s. 373 dip not 1. Tözü nom arkası, maniheizimde birinci derecede bir dini rütbedir.

13. yme ögirmek s(e)vinmek : 13. memnuniyet ve sevinmek
14. bolzun nom praşdan(a)kların²⁵ üze : 14. olsun. Nom praşdanakları ile
15. yme kutadmak kıvadmak : 15. güçlü ve güvenli olmak
16. bolzun, tözü ödrülmiş²⁶ : 16. olsun. Tözü ödrülmiş
17. arıg dıntarlarka, yme : 17. arıg dıntarlar'a ve dahi
18. yiğetmek utmak bolzun, : 18. zafer kazanmak ve galip gelmek olsun
19. manga ağduk kharı bitgeçi-i : 19. Ben fakir (değersiz) yazıcı Ağduk
20. m(a)r işoy(a)zd²⁷ makhistak²⁸ üze : 20. üstad İşoyazd Mahistak üzerine
21. kim yme uluğ amranmakı-n : 21. ki büyük şevk
22. ağır küşüşün bitidim. : 22. ve şiddetli arzu ile yazdım.
23. yazukda boşunmağ bolzun. kamağ barça : 23. günahlardan kurtulmak olsun
24. s(e)vüg üzütlüg n(i) goşaklarka²⁹ : 24. Kamağ barça sevüg üzütlük niğışaklara³⁰
25. yme tüzün barça et'özümüz : 25. ve bütün asıl vücutlarımız
26. butünün kadakı-n turzun : 26. tamamıyla sağlam dursun.
27. ıgsızı-n adası-n turalım : 27. hastaliksız, tehlikesiz duralım.
28. yme köngülümüz kögüsümüz : 28. ve gönlümüz, göğsümüz
29. turkaru busuşsuzun³¹ kadğu-suz- : 29. daima kedersiz ve kaygısızca

²⁵ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, nom praşdankları maniheizmde ikinci derecede bir dini rütbedir.

²⁶ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, tözü ödrülmiş arıg dıntarlar maniheizmde üçüncü derecede dini bir rütbedir.

²⁷ Caferoğlu, aynı eser, s. 100 de İşoyazd Hz. İsa karşılığındadır.

²⁸ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, Makhistak mani dininde dördüncü derecede dini bir rütbedir.

²⁹ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, kamağ barça sevüg üzütlük niğışaklar, mani dininde beşinci derecede dini bir rütbedir.

³⁰ 24 sıra no.lu satırın anlamı 23 sıra no ile irtibatlandırıldığı zaman tamamlanmaktadır.

³¹ Köseraif, aynı eser, s. 22 sıra no. 29 busuşsuzun'u yanlışlıkla bosuşsuzun okumuştur.

T.H.D.171
Arka Yüz

A. Von Le Coq: Khotço, Türkçe Manichaika'lar manichaica
1.C. III. Levha.

30. un turzun.barça edgü kılınçka : 30. dursun. Bütün iyi işlere
 31. tükellig³² bolalım. üzütümüz : 31. hazır olalım. Ruhlarımız
 32. kurtulmak boşunmağ yigedmek : 32. kurtulmaya, azad olmağa ulaş-
 mak
 33. utmak t(e)ngri yiri-nte tegimlig : 33. ve bunu kazanarak tanrı katına
 layık
 34. // bolzun..... Bu çerçeve.... : 34. olsun

35. m(e)ngigü içindeki metin : 35. ebediyen

36. inçe silinmiştir : 36. böyle

37. bolzun : 37. olsun

Metnin tarihi yönden değerlendirilmesi: Hoço'daki mani mabedinde enkaz altında bulunan vesikanın Kâşifi tarafından ortaya çıkarılışı, açıklanışı, diğer Türkologlar tarafından ele alınışı ve ülkemizde de onun üzerinde yapılan çalışmaları sıraladıktan, yarım asır önce yapılan tercümesini tekrar ele alıp eksikliklerini gözler önüne serip anlaşılabilir bir hale getirdikten sonra şimdi de tarihi yönünü ele alalım. Görüldüğü gibi metin bir dua metnidir. Dini metinlerde tarih metinlerine nazaran daima bir kapalılık ve belirsizlik hâkimdir. Diğer bir ifade ile bir tarih metninde görülen yer, şahıs, zaman ibareleri bunlarda yoktur. Metnin yazarı olan Ağduk bir din adamıdır ve dördüncü derecede bir mani rahibidir. Uygur tahtı ile ne derece bir yakınlığı vardı şu an için bu meçhulümüzdür. Yazarın bilgili ve kültürlü bir şahsiyet olduğu ortadadır. Bunun yanında üslûbundan edebi yönünün de kuvvetli olduğunu anlıyoruz. Yeni kurulan bir devleti tanıtırken ve Türk dünyasını tasvir ederken seçtiği kelimeler değme bir edebiyatçıya taş çıkartacak cinstendir.

Yazarı hakkındaki kanaatimizi kısaca belirttikten sonra şimdi vesikada geçen coğrafi yerleri ortaçağ ana kaynaklarının verdiği bilgiler nisbetinde tanıtmaya çalışalım:

Argu-Talas vadisi: T. II. D. 171. Arka yüz sağ sütun satır 25-26. Devrin kaynaklarından (ortaçağ) tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu saha Talas (Taraz) şehri ile Balasagun arasındaki bölgedir. 11. asrın lügat yazarı Kaşgarlı gayet açık bir şekilde "Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere argu denir, çünkü orası iki dağ arasındadır"³³ demek suretiyle bu vadiyi

³² Köseraif, aynı eser, s. 22, sıra no. 31, tükellig'i yanlışlıkla tökellig okumuştur.

³³ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it Türk, Cilt I, s. 127.

kabaca tarif eder. Vadinin başladığı Talas veya Taraz şehri coğrafi tesbitlere göre Talas nehrinin doğduğu yere yakındır. Kaşgarlı'ya göre iki tane Talas şehri vardır. Birine Ulu Talas denir. Diğeri İslâm sınırına yakındır³⁴. Divanü Lügat-it Türk mütercimi Besim Atalay'ın teklif ettiği şekli ile buna Küçük Talas şehri denmesi doğru olacaktır. X. asır İslâm coğrafyacılarından Makdisî Taraz'ı şu şekilde tasvir eder³⁵. “Taraz: büyük, müstahkem, bostanları çok, mamureleri örülmüş, hendeği ve kapıları olan bir şehirdir. Mamur bir rabaz (şehrin kale ve sur dışındaki kısmı)¹, şehrin kapısı önünden akan büyük bir nehir vardır. Şehrin bir kısmı bu nehrin arkasında kalır. Burada geçit bulunur. Camisi çarşısındadır”. Yine hatırlatalım ki 751 Talas savaşı da bu şehrin yakınlarında cereyan etmişti. Vadinin diğer ucu olan Balasagun şehri de meşhur bir şehirdir. Karahanlılara merkez görevini yapmıştır. Kaşgarlı'ya göre bu yüzden “Kuz Ordu” ismi ile anılıyordu³⁶. Aynı şekilde bir diğer kaynağımız Makdisî'de merkez olmadan önceki halini tasvir ederken Balasagun'un büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu ifade eder³⁷. Talas-argu vadisi VIII-XI. asırlar arasında önemli bir yerleşme merkezidir. Biraz sonra bahsedeceğimiz şehirler bu vadede bulunduğu gibi Aspara ve Tokmak gibi tanınmış ve meşhur şehirler de yine burada yer alır. Kasu: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. İncelediğimiz coğrafi yerler içerisinde hemen hemen en az bilgi topladığımız şehir Kasu olmuştur. Sadece bir yerde, Kaşgarlı'da bulduğumuz malûmat da çok müphemdir³⁸. Kasu her halde VIII. asırda küçük bir şehirdi ve XI. asır Kaşgarlı döneminde ahali tarafından terk edildi.

Yegânkent: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. Bu şehrin yerini bize en iyi İslâm coğrafyacısı Makdisî tarif eder. Otrar (Evliya-ata) ile Taraz arasındaki şehirleri sayarken aynı güzergâhta Yegânkent'inde adı geçer³⁹. Makdisî'ye göre: Yegânkent büyük ve güzel bir şehirdir. Burası Han-Kara'nın şehridir. Bu zatın ribatı ve kabri buradadır⁴⁰.

³⁴ Kaşgarlı, aynı eser, cilt I, s. 366.

³⁵ Makdisî, Ahsen el-takâsım fı ma'rifet el-ekâlim, De Goeje neşri, Lieden-Bril 1877, s. 274. Ayrıca bkz. Dr. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 252.

³⁶ Kaşgarlı, aynı eser, cilt I, s. 124.

³⁷ Makdisî, aynı eser, s. 275, Şeşen, aynı eser, s. 253.

³⁸ Kaşgarlı, aynı eser, c. III, s. 224

³⁹ Makdisî, aynı eser, s. 263, Şeşen, aynı eser, s. 248.

⁴⁰ Makdisî, aynı eser, s. 274.

OrduKent: Arka yüz sağ sütun satır 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. Üzerinde durulması gereken en önemli şehir budur. Bilindiği gibi eski Türk devletlerinde OrduKent devlet merkezi olan şehirdir. Bu özelliği ile bazı mütercimler tarafından Kaşgar ile karıştırılmıştır⁴¹. OrduKent Kaşgarlı'nın söylediği gibi Balasagun yakınlarında bir şehirdir⁴². Bir diğer me hazımız Makdisî ise biraz daha açık olarak OrduKent ile Balasagun arasında Navikat'ın bulunduğunu yazar⁴³. Şimdi daha sonraki açıklamamıza ipucu olmak üzere Makdisî'nin OrduKent hakkındaki haberini tam olarak verelim⁴⁴. "OrduKent, Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsbicab sahibine (muhtemelen Samani hükümdarı) hediyeler gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su ile dolu bir hendek vardır. Türkmen hükümdarının (Büyük bir ihtimalle Karluk) sarayı kalesindedir."

Arkeologlar bu gün hâlâ OrduKent'in yeri üzerinde çalışmaktadırlar. Şimdi meseleyi VIII. asır öncesinden ele alalım. Çin yıllıklarını taradığımızda bu saha ile ilgili olarak: Sarı Türgiş Devleti'nin kurucusu Outche-le (U-çe-le) nin VIII. asrın başlarında Tokmak'ın kuzeybatısında ikamet ettiğini (Suyab?) ve daha sonra da Tokmak'ı ele geçirerek kendisine merkez yaptığını görürüz⁴⁵. Zamanımız araştırmacılarından G. Clauson bu günkü Ak-beşim' harabelerinin Suyab (Tokmak'ın kuzeybatısında) şehrine tetabuk ettiği düşüncesindedir. Üstelik burada Türgiş hakanına ait ilk paralar bulunmuştur⁴⁶. Tokmak'ın Balasagun'a çok yakın olduğu düşünülürse (Makdisî'ye göre arada sadece Navikat vardı), yukarıdaki Çin kaynağının haberini de dikkate alarak Kaşgarlı'nın Balasagun yakınında bir şehir dediği OrduKent'in, Tokmak'ın kendisi veya çok yakınında bir şehir olduğu gerçeğine yaklaşmış oluruz. Görüşümüzü kuvvetlendiren bir diğer husus da X ve XI. asırlarda oldukça geniş bir şekilde bölgeyi tanıtan Makdisî ve Kaşgarlı'da Tokmak şehir adının bulunmamasıdır. Bu da Türgişlerden sonra Karluk Devleti'ne merkez olmuş olan OrduKent'in Karahanlı Hanedanı'na merkez olan Balasagun'un parlaması yanında sönüp nüfusça azalmasından ileri gelmiş bir durum olamaz mı?

⁴¹ Köseraif, adı geçen eser, s. 33.

⁴² Kaşgarlı, aynı eser, c. I, s. 124.

⁴³ Makdisî, aynı eser, s. 263.

⁴⁴ Aynı eser, s. 275.

⁴⁵ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941, s. 79.

⁴⁶ Emel Esin, Türk Sanat tarihinde Karahanlı devrinin mevki, VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye sunulan bildiriler, Ankara 1967, s. 102.

Görüşümüzü destekleyen bir diğer çalışma da: X. asrın coğrafya eseri anonim Hudud-al-Alâm'ı neşreden Minorsky'nin benzer kanaati taşımasıdır⁴⁷. Sanıyoruz devam etmekte olan arkeolojik çalışmalar meseleye biraz daha açıklık getirecektir.

Çiğilkent: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 7. Metinde isminden söz edilen son şehir Çiğilkent'tir. Kaşgarlı eserinde Çiğilkent'i Talas (Taraz) yakınlarında bir kasaba olarak tarif eder⁴⁸. Makdisî ise buna yakın bir şekilde, fakat biraz daha geniş olarak Çiğilkent'in Taraz'dan bir ünleme (sayha)lık⁴⁹ bir mesafede bulunduğunu, etrafının surlarla çevrili olduğunu, bir kalesinin bulunduğunu ve camisinin çarşısında olduğunu yazar⁵⁰.

Argu kabilesi: Arka yüz sol sütun satır no. 5-6. Metnimizde adı sıkça geçen ve aldığı tavsif sıfatı ile beraber "Yüce Argu Milleti" şeklinde anılan bu kabile VIII. asırda çok önemli bir siyasi topluluktur. Kaşgarlı Mahmut bu boyun dili hakkında çok geniş malumat verdiği halde onların daha küçük boyları ve karışıkları siyasi olaylar hakkında hemen hemen hiç bilgi vermemektedir. Oturdukları coğrafi saha olarak Balasagun ile Taraz arasındaki bölge gösterilmektedir⁵¹. Fakat ondan iki asır sonra eserini kaleme alan Cemal-i Karşî bu sahayı daha doğuya kaydırır ve İli havzasına Argu ülkesi der⁵². VIII. asırdan XIII. asra kadar kaynaklarda gördüğümüz ortak özellik şudur. Her iki bölgede de Argu kabile ismi geçmemekte büyük bir çoğunlukla Karluk Türklerinin ikameti görülmektedir. Bu durumda aklımıza gelen soru şudur. Acaba Argu ismi Karluklara atfedilen bir sıfat mıdır? Birçok Türk boyuna verilen "Türkmen" unvanı gibi bunun da böyle olması düşünülebilir. Aksi durumda Karlukları meydana getiren kabileler gurubu içinde en büyüğü veya en küçük oymaklarından biri olsa idi, X. asır İslâm coğrafyacıları onlar hakkında mutlaka bilgi verirlerdi. Meselenin dil tetkikleri ile biraz daha açığa kavuşabileceği kanaatindeyiz.

Vesikada ismi geçen yer adları birbirine çok yakındırlar ve umumiyetle Isığ göl ile Taraz arasında yer almışlardır. Bu gün o bölgede

⁴⁷ Hudud al-Alam, ing neşri, Minorsky, London 1937, s. 299

⁴⁸ Kaşgarlı, aynı eser, c. I, s. 393.

⁴⁹ Ünleme: bu ortaçağ uzunluk ölçüsü hakkında şimdilik açıklayıcı bir bilgi bulamadık.

⁵⁰ Makdisî, aynı eser s. 274-275.

⁵¹ Kaşgarlı, aynı eser c. I, s. 127,

⁵² A. von Gabain, Türkçe terc. Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, çev. Saadet Çağatay, D.T.C.F. dergisi, c. VIII/3 Sayı-3 s. 374.

Sovyet arkeologları hâlâ kazı yapmaktadırlar. Şu ana kadar yapılan hafriyat sonunda Türk dünyasına ait ilk paralar bu bölgede bulunmuştur. Bu bölge aynı zamanda Batı Türkleri ve onların kurdukları Türk devletleri (Türkğış, Karluk, Karahanlı)nın ilk defa yerleştikleri sahadır. Bundan sonra yapılacak kazılarda da vesikada ismi geçen şehirlere ait daha çok eserin bulunacağı ümidindeyiz.

Vesikanın yazıldığı tarih: Görüldüğü gibi vesikanın üzerinde bir tarih kaydına tesadüf edilmemektedir. Vesikanın yazıldığı tarih konusunda A.V. Gabain'in yaptığı titiz bir inceleme problemi büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştur. Bizim vesikamızın dışında A.V. Gabain, Manichaica III de bulunan diğer bir vesikada Uygur hakanı Böğü kağan (759-780) ile Ötügen Uygur hakanlarının resmi katipliğini yapan Ağduk'un isimlerinin geçtiğini belirtmekte ve buradan hareketle rahat bir şekilde İl Tutmuş unvanını taşıyan Böğü kağan, Ağduk ve Arslan İl-Türgüg'ün aynı devirde yaşadıklarını ileri sürmektedir⁵³. Karluklar 766 yılından itibaren eski Türkğış topraklarına yerleştiklerine göre bu vesikanın da 766 ile 780 yılları arasında yazılmış olması gerekmektedir. Metnin muhtevası görüldüğü gibi bir tebrik telgrafi havasıdır. Ağduk belki de Böğü Kağan adına ilk defa tahta çıkan bir Türk beyine ve halkına mutluluk ve başarı dilemektedir. Çok iyi bilinir ki bu tür kutlamalar her çağda olmuştur ve hangi devlette olursa olsun hükümdarın saltanata başladığı (tahta oturduğu) yılda yapılmaktadır. Bu gelenekten hareket ederek biz de Arslan İl Türgüg'ü tebrik eden bu vesikanın 766 yılında yazıldığı kanaatini taşımaktayız.

Vesikanın tarihi önemi: Ortaçağ Türk devletlerine ait yazılı eserlerin azlığı ilim dünyasınca bilinen bir gerçektir. Bir de buna XIII. asırda Moğol istilâsının sebep olduğu tahribatı ilave edersek bu sahadaki boşluğun kendiliğinden arttığını görmüş oluruz. Bu sebeple Batı Türkistan sahasını ilgilendiren bu vesika VIII. asra ait yokluk denizinde yüzen bir sandal gibidir. Kıvrıntı şeklinde de olsa verdiği bilgiler son derece önemlidir. Bu döneme ait Türk dünyasına komşu devletlerin bıraktığı eserler arasında ön sırada yer alır. Hele bunların arasında, 751 Talas savaşından sonra Çin İmparatorluğu bölgeden çekilmek zorunda kaldığından Batı Türkistan'a dair bilgilerin alındığı Çin yıllıklarından istifade imkânımızın kalmadığını hesaba katarsak eldeki mani metnlerinin değeri kendiliğinden artar. Bir nevi o devre ait arkeolojik malzeme ile eş değere sahip olduğu ortaya çıkmış olur.

⁵³ A.V. Gabain, aynı eser, s. 375.

Şine-usu yazıtında açıkça görüldüğü gibi 745 tarihinde Göktürk Devleti'nin yıkılışı ile beraber Türk dünyasına hakim olmak için başlayan mücadele bir hayli çetin geçmiştir. Uygur Devleti'nin kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'ın bir yıllık saltanatından sonra oğlu Moyunçur'un bütün hayatı, Ötügen tahtını korumak için Basmlı ve Karluklar'a karşı mücadele ile geçmiştir. Yazıttaki ifadelerden bu mücadele sırasında yapılan savaşların çoğunu Uygurların kazandığı anlaşılıyorsa da bu iki rakipten Karluklar her zaman Uygurların korkulu rüyası olmaya devam etmişlerdir. Diğer kaynaklarda meselâ Karabalgason yazıtında bunu açık bir şekilde görürüz. 766 tarihinde bu amansız düşmanlarının bir hayli uzaktaki Türgiş arazisini ele geçirip Uygurlardan uzaklaşmaları sanırsınız stres içerisinde bulunan bu yeni Ötügen hâkimlerine derin bir nefes aldırılmış, belki de onları sevince boğmuştur. Bu yönden bakacak olursak vesika bize psikolojik bir havayı da yansıtmış olur.

Çeşitli yönleri ile ele alıp tanıtmaya çalıştığımız bu mani metni mevcut durum itibariyle Karluk Devleti'nin kuruluşunu gösteren ilk ve son belge hüviyetindedir.